

тачки функционер и обавјештајац, пуковник и надинтендант Јеролим Бућа (Букија), који је још имао задатак да дјелује на разбијање црногорског покрета и који би стога радије умањивао него потенцирао било који успјех Црногораца. Али то савјесни и опрезни Бућа није могао урадити, а нарочито не у извјештајима баилу, који је и са друге стране могао лако сазнати за тако велики пораз Турака и „слављену побједу Црногораца“. Прије се овако нешто могло друкче претставити или прећутати Млетачком сенату, са којим је за вријеме трајања ових посљедњих црногорских акција против Турака кореспондирао генерални провидур за Далмацију Карло Пизани, на основу чијих извјештаја Томић негира сваку па и дјелимичну побједу Црногораца над Турцима 1712 године.

Дакле, на основу изложеног, у вези са „слављеном побједом“ Црногораца можемо закључити:

1) да је она услиједила битком на Цареву Лазу 17/28 јула 1712 године — и тиме вратити вјеру у домаће, већ наведене, писане изворе, у народно предање и у народну пјесму, која са много појединости и реализма говори о бици на Цареву Лазу;

2) да је у бици на Цареву Лазу потучена војска серашћера Ахмет-паше босанског, од чије је војске највише страдао одред Тахир-паше скадарског;

3) да је серашћер Ахмет-паша, и поред претрпљеног пораза на Цареву Лазу, успио да стигне са својом преосталом, ослабљеном војском на Цетиње, гдје је запалио манастир и цркву и одакле се вратио, напустивши Црну Гору а да не оствари од Порте постављене му задатке.

На крају, постављам питање Станојевићу зашто се није осврнуо на ова моја даља излагања у вези са битком на Цареву Лазу.

Славко Мијушковић

Писма Петра II Петровића Његоша (књ. I—III)

(у редакцији д-р Мираша Кићовића*)

Издавачко предузеће „Просвета“ одлучило је 1951 године, приликом стогодишњице Његошеве смрти, да изда цјелокупна Његошева дјела. Предузеће није рачунало да је то доста замашан и дуг посао, па је чак у једноме своме проспекту обећало да

*) Дobar дио ових писама има малу своју историју. Ево њен најкраћи преглед. Средином 1946 г. дошао је Државни музеј на Цетињу до једног драгоценог архивског фонда, у коме су се налазиле и неколике стотине оригиналних Његошевих писама, већим дијелом дотада непознатих. Тај архивски фонд ја сам примио у име Државног музеја, јер сам руковао Библиотеком и Архивским одјељењем Музеја. Још током комисионог пре-

ће „сва дела изаћи у првој половини 1952 године“, док је посљедња књига изашла из штампе тек у априлу 1956 године. Његошева књижевна дјела издата су у шест књига, а посљедње три књиге (7, 8 и 9) садрже Његошева писма. Душан Вуксан је прије рата био припремио за штампу не само сва Његошева писма, већ и сва писма Његошу упућена, али је рат омео њихово издавање и само је изашла из штампе прва књига Његошевих писама (Београд 1940), у којој су 762 писма од 1830 до закључно 1841 године, а књига има, са разним регистрима, рјечником и списком скраћеница, 598 страна.

гледа и пријема те архиве издавао сам сва Његошева писма, па сам убрзо преписао она која нијесу била позната и забиљежио она која је издао Вуксан 1940 године. Податке из тих писама искоришћавао сам за разне своје чланке о Његошу, објављиване у *Историским записима* од јануара 1948 (посебно издање под насловом *Чланци о Његошу*, Цетиње 1949). Цетињско издавачко предузеће „Народна књига“ предложило ми је да припремим за штампу важнија и непозната Његошева писма и већ у „Политици“ од 10 јула 1949 г. објављена је вијест да сам „припремио за штампу зборник досад необјављених Његошевих писама, која имају велики научно-историски значај“. У међувремену је одлучено да се приликом претстојеће стогодишњице Његошеве смрти издаду цјелокупна Његошева дјела, па сам од мјеродавних лица замољен да одустанем од посебног издавања Његошевих писама, већ да своје исписе уступим Одбору који ће издати цјелокупна Његошева дјела, па и сва Његошева писма. Моји исписи имају 234 полутабака канцелариског формата (тј. 468 страна), често пута писаних са обадвије стране ситним рукописом, а поред тога уз текстове су биле и разне научне и библиографске биљешке. Почетком јануара 1950 послао сам све исписе Редакционом одбору за издавање цјелокупних Његошевих дјела и у своме спроводном писму од 6 јануара казао сам универзитетском професору другу Радовану Лалићу, преко кога сам водио сву преписку са Редакционим одбором, и ово: „Наравно да треба код свакога (писма) означити да сам га ја исписао из Цетињског архива, а за хонорар Ви урадите што треба“. Пошто сам изјавио Одбору да немам времена да вршим редакцију послатих писама, Одбор је одредио да тај посао за сва Његошева писма обави д-р Мираш Кићовић, научни сарадник Народне библиотеке у Београду. Како је Одбор био дао обавезу да ће ми преписе повратити чим их прекуца, професор Лалић ми је 14 марта 1950 јавио и ово: „Друг Кићовић моли да још задржи Ваше преписе, јер ће му бити потребни при раду“. Како су ми преписи били нужни за разне чланке из Његошеве епохе опет сам их затражио, па ме професор Лалић 19 августа 1950 моли да их још задрже, „јер су другови, којима је наш Редакциони одбор повјерио припремање за штампу Његошевих писама, жељели да се непосредно служе Вашим преписима, да би се избјегле евентуалне грешке, које би се могле поткрасти приликом прекуцавања Ваших преписа“. Тек почетком новембра 1950 завршено је прекуцавање и искоришћавање мојих исписа, па ми професор Лалић 11 новембра повраћа исписе и у спроводном писму каже: „... У име Редакционог одбора захваљујем Вам на овој великој помоћи којом сте нас много задужили“. Послије неколико мјесеци питао сам Одбор што мисли о моме хонорару, па ми је проф. Лалић 28 маја 1951 одговорио: „Разумије се, Редакциони одбор Његошевих дјела стоји на становишту да Вам се исплати хонорар за преписе. Ми смо се њима користили за издање цјелокупних Његошевих писама...“ Одбор је, међутим, пронашао неку несавладиву тешкоћу, јер мој хонорар није могао „да подведе ни под једну познату одредбу о хонорарима“ (!?), па је 23 јуна ријешило да ми се за све послате исписе „исплати паушална сума од

Ново издање Његошевих писама обухвата цио период Његошеве владе и у три књиге има укупно 1778 писама (I књ. 522 од 1830 до 1837, II књ. 557 од 1838 до 1842 и III књ. 699 од 1843 до Његошеве смрти). Прва књига изашла је из штампе у децембру 1952, друга у децембру 1953, а трећа у априлу 1956 године. Редакциони одбор за cjелокупна Његошева дјела био је састављен од пет професора Универзитета (д-р Никола Банашевић, д-р Радослав Бошковић, Радован Далић, д-р Видо Латковић и д-р Михаило Стевановић) и једнога публицисте (Пуниша Перовић), а све три књиге Његошевих писама приредио је за штампу д-р Мирац Кићовић. Биљешке о писмима и објашњења за прву књигу написали су д-р Кићовић и д-р Љубомир Дурковић-Јакшић, док је биљешке и објашњења за другу и трећу књигу дао сам Кићовић.

Одмах у почетку приказа треба нагласити да је учињена велика корист за нашу науку издањем cjелокупних Његошевих дјела, а првенствено издањем свих досад познатих Његошевих писама, али се, нажалост, одмах мора нагласити и то, да су писма припремљена за штампу на брзину и без довољног познавања Његошеве епохе, те се поткрало много грешака. То се лијепо види и по наведеним исправкама на крају треће књиге, гдје су узеле пуних девет страна ситнога текста само оне грешке из прве и друге књиге које је уочио д-р Јевто Миловић и на које је скренуо пажњу д-ру Кићовићу. Грешака, међутим, има скоро у свакоме писму. Природно је да д-р Миловић није забиљежио све Кићовићеве грешке, јер је он то узгредно радио и допуњавао свој примјерак штампаних Његошевих писама, па ни многоброј-

12.000 (дванаест хиљада) динара“, напомињући ми у писму од 28 јуна чак и то, да „досада никоме није исплаћиван никакав хонорар за рад на редакцији Његошевих дјела“. Наравно, да на такву одлуку и такав „изузетак“ нијесам пристао. Отада до данас Редакциони одбор, ма да је потпуно завршио свој рад, а вјерујем и да су његови чланови бар до данас примили нешто од хонорара за свој рад, није нашао за потребно да једном једином ријечју помене питање моје сарадње и законског хонорара. — Сада настаје други дио ове историје. Пошто у Југославији постоји Закон о заштити ауторског права, а постоји и Југословенска ауторска агенција, то сам истој све детаљно изложио још 16 априла ове године и тражио од ње да поступи по постојећим законским прописима и по својој законској дужности. Већ 7 маја добио сам од Агенције писмено обавјештење, које почиње овим ријечима: „Поводом Вашег писма од 16-IV-56 год. извештавамо Вас да смо упутили захтев за исплату ауторског хонорара, те кад добијемо одговор обавестићемо Вас...“ Током прољећа и љета мислио сам да су љетње ферије и да се Агенцији не жури, али када је прошла скоро и половина јесени мислио сам да су ми загубили предмет, па сам 10 октобра 1956 г. лично свратио у Агенцију, показао њихово писмено обавјештење од 7 маја, које има и печат, а онда сам сазнао да опет морам чекати неки неодређени рок, јер директор Агенције друг М. Стаматовић од 7 маја до 10 октобра стално држи мој предмет у фијоци. Пошто друг Стаматовић није био у Београду, одговорни службеници Агенције обећали су ми, да ће ме писмено обавијестити шта је са мојим предметом чим се директор врати у Београд. Сада је мјесец децембар 1956, када пишем ове редове, па се надам дако се до годишњице мога захтјева, тј. до 16 априла 1957, предмет бар извади из фијоке.

не грешке, које је Кићовић навео при крају треће књиге, нијесу ни приближно омогућиле потпуну употребу писама, пошто има много грешака које ни тамо нијесу означене. Наводим само неколико примјера из *првога писма прве књиге*. Требало је означити да су три тачке између ријечи „преминуо“ и „умеро“ и у Његошевом тексту, јер то није непрочитано или распало мјесто; када је Кићовић транскрибовао ријеч „ниѐ“ у „није“, онда је требало транскрибовати и ријеч „чоѐка“ у „чојѐка“, а не — „није чоѐка“; код Његоша пише „частнога поста“, а не „часнога поста“, па „оли посве“ мјесто „али посве“, „намјестник“ а не „намјесник“, ријеч „Секретар“ написана је „Секрет.“ и требало је да у загради стоји само „ар“, а не „етар“, скраћену ријеч „нар.“ очигледно је требало допунити „нар(одњи)“ или „нар(одни)“, а не „нар(ода)“, датум је „22-и“, а не 22-а“, Гагићеве биљешке када је писмо примљено уопште нема на овоме писму, већ се она налази само на писму број 2 од истог датума. Питање је и да ли је правилно транскрибовати Његошеву ријеч „разстројенога“ у „растројенога“, „разћерају“ у „рашћерају“ итд., а има ријечи за које ће сваки читалац мислити да су тако транскрибоване од стране редактора писама, иако тако стварно стоји код Његоша; код Његоша, на примјер, у писму број 1 стоји „порабоштено“ (није „порабошчено“), а у писму број 2 „отправите“ (не „одправите“), те се прва ријеч не може транскрибовати у „порабошчено“, а за другу се не може знати да ли ју је Кићовић транскрибовао, или тако стоји у оригиналу. Колико, пак, грешака има само у трећој књизи читалац се може увјерити по томе факту, да су на првих десетак страна те књиге (писма број 1 до 13 и 15 до 19, јер писмо број 14 није из Архивског одјелења Државног музеја на Цетињу) само четири писма без стварних грешака (број 5, 6, 8 и 13), иако би се и о начину транскрибовања текста у тим и свим другим писмима могло разговарати. Ево, пак, неколико упадљивијих грешака из тих првих писама III књиге, које су само на странама 7 до 17, иако по Кићовићевом наводу на крају те књиге (стр. 726) стоји да нема ниједне грешке прије 38 стране: „од дужѐга“ мјесто „по од дужѐга“ (писмо број 1); „когорским“ мјесто „когорскијем“ (број 2); „Доброцког“ мјесто „Доброцког“ (број 3); „И. М. Гагичу“ мјесто „Ј. М. Гагичу“ (број 4); „шта ми“ мјесто „што ми“; „послао“ и „пошао“ мјесто „посла“ и „поша“; „отправљам“ мјесто „одправим“; „умије“ мјесто „умје“; „му се бити“ мјесто „му бити“; „чојѐк“ мјесто „чојѐк“ (број 7); „Курјала из Шкаљара“ мјесто „Курјала, Шкаљара“; „аманет“ мјесто „аманат“ (број 9); „сам перјаника на све стране“ а треба „сам на све стране“; „да тражи и ухвати“ а треба „да траже и ухвате“; „спрама“ а треба „спрема“; неколика пута „Курјала“ мјесто „Куријала“ (број 10); „неке свештенске обрјаде“ а треба „неке свјаштенске обрјаде“; „усовјетовати“ а треба „усавјетовати“ (број 11); „декемвру“ мјесто „декемру“, „саградити“ мјесто „оградити“; „обнадеждавши“ мјесто „обнаде-

ждивши“ (број 12); „шиља“ мјесто „шиљао“; „кривца“ мјесто „кривце“; „моћ“ мјесто „моћи“; „пакости“ мјесто „пакост“ (број 15); неколико пута „Кустудија“ мјесто „Кустодија“; „нијесам“ мјесто „нисам“; „у манастиру“ мјесто „у монастиру“; „више ондашњи“ мјесто „више овдашњи“; „открит“ мјесто „одкрити“; „заклетвом потврдили“ мјесто „заклетвом то потврдили“ (број 16); „именовати“ мјесто „именовата“; „извео је по“ мјесто „извео по“; „његова“ мјесто „његовога“; „од даване“*) мјесто „од доване“; „било да би“ мјесто „било кад би“ (број 17); „да се ондашњи“ мјесто „да се овдашњи“; „критическо стање“ мјесто „критическом стању“; „да и се в(е)ресија плати“ мјесто „да им се вересија исплати“; „готових“ мјесто „готови“; „у Турску“ мјесто „у турско“; „зајмодавци ондашњи“ мјесто „зајмодавци овдашњи“; „О. г.“ мјесто „ов. године“ (број 18), итд.

Све су ово грешке без којих се могло, само да је д-р Кићовић посветио више времена овоме деликатном послу на лицу мјеста, јер када се напомене да је редактор Кићовић провео на Цетињу свега око пет мјесеци, онда није чудо што скоро нема писма без разних ситнијих или крупнијих грешака. Ја нећу даље наводити грешке оваквога карактера, јер би то сувише далеко одвело и заузело много мјеста, већ ћу изнијети из све три књиге *важачије грешке* д-ра Кићовића, које су добрим дијелом настале и због тога, што се Кићовић до 1951 године уопште није бавио ни црногорском историјом, ни Његошевом епохом, а то се може видјети и из предратних „Записа“ (уп. књ. I, 41—43, 257—265 и 328—334 и књ. X, 279—282). Због тога је Кићовићу добро дошла прва књига Његошевих писама, коју је 1940 г. објавио Душан Вуксан и обухвата период од 1830 до закључно 1841 године, са опширним регистром (стр. 568—590), речником мање познатих ријечи (стр. 591—597) и прегледом разних скраћеница у Његошевим писмима (стр. 597), иако то Кићовић ни једном једином ријечју није поменуо, већ само уз многобројна писма која је раније објавио Вуксан кратко наглашава: „Објављено са грешкама у П(исмима). . .“, не наводећи уопште које су то грешке, заборављајући да је Вуксан многа писма преписивао са трулих и изблиједјелих копија, које су биле закопане у дворишту ондашњег Двора на Цетињу током Првога свјетског рата, а Кићовићу је Управа Државног музеја ставила на располагање неколике стотине потпуно очуваних оригиналних Његошевих писама, до којих је дошла послје Вуксанове смрти. Поред тога Кићовић сигурно не би данас могао потпуно прочитати добар дио Његошевих писама из пове двије књиге Исходјашћег журнала и копије многих посебних аката, да их Вуксан није прочитао и преписао онда када су она вађена из земље, јер су отада на више мјеста сасвим изблиједјела. Најтежи је Кићовићев пропуст у томе, што објављује

*) Због овога, очигледно, у речнику постоји и ријеч „давана“!

на десетине писама која нигдје није могао ни „наћи“, ни видјети до само у првој књизи Његошевих писама коју је објавио Вуксан. па ипак за њих, као и за друга писма таквога карактера, пише. „Штампа се према оригиналу...“!? Кићовић такође има у списку скраћеница на крају сваке књиге писама *шест* скраћеница за разне архиве у Петрограду, *пет* скраћеница за разне архиве у Бечу, скраћенице за Полицијски архив у Котору и Српски државни архив у Београду, а писма из свих тих архива, сем само неколика случаја, уопште није ни виђао, па их није могао ни измјерити. Сва је та писма, међутим, објавио Душан Вуксан, који је прије рата исписао и објавио и Његошева писма из Которског полицијског архива и Бококоторског епископског архива, али Вуксан лијепо и јасно каже одакле му писма која су се прије рата чувала у Петрограду (Лењинграду), Бечу и Српској државној архиви у Београду: „Писма из петроградских и бечких архива, Српског државног архива, као и писма штампана по новинама, часописима и књигама, прикупио је г. Павле Поповић, професор београдског универзитета. Господин Поповић уступио нам је за ову едицију све своје исписе, на чем му и овом приликом срдечно захваљујемо... Голема је штета што г. Поповић није исписао текстуелно писма из Српског државног архива, већ им је само препричао садржај у неколико ријечи. Та писма пропала су у рату и тако изгубљена за увијек“*). (Писма Петра Петровића Његоша у редакцији Душана Д. Вуксана, књ. I, Београд 1940, стр. XIII). Има чак и овако оригиналних Кићовићевих објашњења: „Штампа се по оригиналу(!?) који се налазио код Миле, уд. Ника Поповића, па код Пера Шоћа и најзад код Душана Вуксана“ (књ. I, стр. 490, уз број 232), али редактор неће да каже да га је стварно објавио по Вуксановом препису, већ само у напомени стоји: „Објављено у П, 117“ („П“ је скраћеница за Његошева писма која је објавио Душан Вуксан — Р. Ј. Д.). Оваквих „објашњења“ има небројено кроз све три књиге Писама и стално пише за писма која је исписао Павле Поповић из разних петроградских и бечких архива и из Српске државне архиве у Београду, а објавио их је Душан Вуксан: „Штампа се према тексту који се налази(!) у ПАР“ (скраћеница за један од петроградских архива — Р. Д.), „Штампа се према тексту који се налази(!) у РАР“ (скраћеница за један од бечких архива — Р. Д.), „Штампа се према изводу текста који се налази(!) у СДАЦ“ (скраћеница за Српски државни архив у Београду — Р. Д.). Кићовић свуда уз ова писма меће оригиналне сигнатуре које је Вуксан објавио према Поповићевим исписима, а као узгред тек напомене да су та писма „објављена у П.“ (скраћеница за Вуксанову књигу Његошевих писама — Р. Д.). Кићовић тако ради и са другим научним радницима. Тако, на примјер, за писмо од 21 јула 1851 г. даје ово објашњење: „Штам-

*) Курзив је мој у цијелом приказу — Р. Ј. Д.

па се према оригиналу(!) који се чува у Библиотеци Националног музеја у Прагу, како га је објавио(!) А. Францев. . .“ (књ. III, стр. 610); „Штампа се према оригиналу(!) који је писао Његош и који се налази у државном архиву у Бечу. Уз писмо је и њемачки пријевод. Објављено(!) у *Летопису* МС, књ. 353, 349—350“ (књ. I, стр. 517); „Штампа се по оригиналу(!) који је био својина професора П. Божовића, који га је објавио(!) у кал. *Црногорац*, 1927, 75. Писмо је „похабано и нечитко“ (књ. I, стр. 524), итд. Један примјер ће лијепо илустровати до чега доводе оваква објављивања по — „оригиналу“. Кићовић је, између осталог, за Његошево писмо Метерниху од 18 јула 1841 (књ. II, број 360) објаснио да се штампа „према копији у *И(сходјашчем)* ж(урналу), а да се њемачки превод тога писма налази у Полициској архиви у Бечу, наводећи дословно цијелу сигнатуру тога њемачког превода, као што је означена код Вуксана. Пошто је Вуксан имао у рукама не само српски текст, већ и њемачки превод по испису Павла Поповића, он је једну нејасну реченицу у српском тексту навео, у напомени, и у њемачком преводу (стр. 488), па, по Вуксану, то исто пади и Кићовић (књ. II, стр. 285). Пошто није водио никаквог рачуна о Вуксановим исписима Његошевих писама, а њемачки превод тога Његошевог писма није имао у рукама, Кићовић, послије навода гдје се налази њемачки превод писма, додаје ово објашњење: „Објављено у П, 488—489, а њемачки пријевод у *Страном прегледу*, II (1928), бр. 1—2, стр. 50—51“ (књ. II, стр. 463; погрешно стоји код Кићовића да је то објашњење уз писмо број 359, а треба стварно уз број 360 — Р. Д.). Међутим, у *Страном прегледу* уопште нема њемачког превода овога писма, до само — српски текст! Можда је најкарактеристичнија за таква писма напомена уз писмо од 3 марта 1834 године (књ. II, број 204), која гласи: „Штампа се према копији у *И(сходјашчем)* ж(урналу), II, 8а, која је данас скоро потпуно пропала. Очуван је само наслов и још неколико ријечи, који се овдје доносе“ (стр. 486). Кићовић је, међутим, донио цио текст овога писма (са уобичајеним ситнијим грешкама!) по Вуксану, јер га је и Вуксан донио по Лаврову, а само у напомени, као обично, додаје: „Објавили Л, 65 и П, 107“.

На молбу Уредништва *Историских записа* пропустио сам многобројне грешке из Кићовићевих текстова и објашњења, а задржаћу се само на важнијим, идући редом по писмима и књигама.

1) Иако сам Његош пише 20 децембра 1830 Гагићу да је манастир Маине „почет градит владиком Руфимом Његошем“ (књ. I, стр. 28), у објашњењу ипак стоји да је тај манастир „1747 год. подигао митроп. Сава Петровић“ (стр. 452), а он се доиста помиње још у првој половини XVII вијека („Записи и натписи“ IV, бр. 6607; „*Starine*“ XXV, 167—169).

2) Његош пише Црмничанима 15 јула 1831 године и ово: „... има неколико *пасах* у Црну Гору, који би ради били не само да ми погинемо, него да погине свако ко се крсти...“ (књ. I, стр. 67). Уз ове Његошеве ријечи дато је сљедеће објашњење: „*неколико пасах*“ — неколико „*покољења*“ (I, стр. 460)!? (Отсада морамо бити блажи према преводиоцима „Горскога вијенца“, који Његошев стих „да *pâc pâsu* довијек кажује“ преводe — „да *пас псу* довијек кажује“!).

3) Његош пише Караџићу крајем 1833 године из Трста: „Оне ствари од типографије из Љубека нису још дошле...“ (књ. I, стр. 191). У објашњењу уз ово писмо стоји да је Његош типографију (штампарију) „купио у Бечу и послао преко Љубљане у Црну Гору“ (стр. 481). Његош, међутим, није штампарину купио „у Бечу“, но у Русији, за вријеме бављења у Петрограду, а у Његошевом писму нема помена о „Љубљани“, но је ту ријеч о познатоме њемачком пристаништу на обали Балтичког Мора званом *Либек* (Lübeck), које се у руским речницима пише „Лјубекъ“. Набављена штампарина имала је четрдесет и седам сандука (д-р Петар Колендић, Његошев *Глас каменитак*а у талијанском пријеводу Петра Сентића — *Споменик ХСIV*, 1941, стр. 11, нап. 63; уп. и стр. 8), па је очигледно превезена бродом од Петрограда до Либека, а одатле копно до Трста.

4) Његошево писмо рускоме цару Николи Кићовић датира „*Вјероватно почетак јан. 1834 год.*“ (I, стр. 201—202), а у *Исходјашчем журналу* (књ. II, лист XXIX) је потпуно јасан његов датум: *30 децембра 1834*; то се лако могло закључити и по садржају Његошевих писама Гагићу и Норову од тога истог датума (I, стр. 290—291), само је требало проучити исписану архивску грађу.

5) Његошево писмо Ивачићу није од 9 фебруара 1834 (I, стр. 207), већ од *9/21 јануара*, што се може видјети из *Исходјашчег журнала* (књ. II, лист VII).

6) Извод Његошевог писма од 9 марта 1834 (књ. I, број 208) очигледно није од некога изгубљеног писма, већ извод писма број 209, а по свој прилици копија писма број 210 није ништа друго до варијанта концепта писма број 209.

7) Извод писма број 306 (од 7 новембра 1834) не постоји уопште, већ се овај текст налази код Гагића тек под датумом *9/21 новембра 1835 године* и Гагић је у изводу испустио, свакако омашком, датум Његошевог писма, а Кићовић је, вјероватно, Гагићево „отб“ прочитао „от 7...“; овај извод стварно се односи на писмо број 388.

8) За писма број 308 и 309 Кићовић каже да их је објавио „према тексту који се налази“ у Петроградском архиву, а за писмо број 308 чак додаје да га је Вуксан објавио „према копији у *И(сходјашчем) ж(урналу)*“ (стр. 500). Међутим, оба ова писма Вуксан је објавио по исписима Павла Поповића из Петроградског

архива, а не по тексту из *ИЖ*. То се види и по томе, што концепти ових писама у *ИЖ* немају ни адреса, ни завршних поздравних фраза.

9) Писмо број 364 не налази се, како пише Кићовић (стр. 507) „у Цетињском музеју“, већ у Бокототорском епископском архиву, одакле га је Вуксан два пута објављивао (што наводи и Кићовић), али иако је оригинал писма имао у рукама, што закључујем по наведеној величини формата писма, ипак се може вјеровати да га је прекуцао са Вуксановог текста (из зборника Његошевих писама), јер Вуксан у *Записима* (XVIII, 303) правилно објављује „...и Светитеља рођења дан“, док у зборнику Његошевих писама стоји „...и Светитеља рођен дан“ (стр. 196), како је и Кићовић објавио.

10) У писму број 422 (од 8 октобра 1836) Његош пише Гагићу да намјерава у новембру кренути за Русију „с мојијем двојуроднијем братом“, а у Кићовићевом објашњењу стоји да се то односи на Његошевог брата од стрица „Машана Савова Петровића“ и упућује чак на писмо број 25 у Додатку, из кога се види да је у њему опет ријеч о Машану Петровићу. Међутим, Његош овдје мисли на брата од стрица *Ђорђију* Савова, коме је Његош и издато једну пригодну диплому за овај пут 4 новембра 1836, коју је и Кићовић објавио (стр. 435—436).

11) Писмо број 496 Кићовић датира „*Вјероватно друга половина 1837 год.*“. Ово писмо је, међутим, објавио Лавров у цјелости још 1887 године под правим датумом (стр. 93—94), писмо помиње и Ровински 1889 г. у својој монографији о Његошу (стр. 80), а Вуксан га два пута објављује у цјелости. Када је спремао за штампу другу књигу, Кићовић је имао у рукама препис Његошевог писма Гагићу од 8 маја 1839 године и објавио га је поново под тим датумом (књ. II, број 190), али није примијетио да је то писмо раније објавио као да је „*вјероватно друга половина 1837 године*“. Ово погрешно датирање Његошевог писма код Кићовића је због тога, што је писмо објавио Томановић без датума, па га је само одатле и узео кад је спремио за штампу прву књигу писама.

12) За писмо број 64 у *другој књизи* Кићовић каже да га штампа „према тексту који се налазио у *КПА*“ (Которски полидиски архив — Р. Д.) и даје његову оригиналну сигнатуру, а објашњава да га је Вуксан објављивао „према копији“ која се налази у *Исходјашчем журналу* (књ. II, стр. 420), док га је Вуксан објавио по оригиналу у Котору и то напоменуо уз писмо, а да га Вуксан ~~није~~ објавио по копији види се и по разлици текста у оригиналу у Котору и копији на Цетињу.

13) Иако писмо број 66 објављује по Вуксановом тексту, уз који је Вуксан нагласио да га је преписао са оригинала који му је дао д-р Михаило Вукчевић, директор гимназије у пензији, Кићовић ипак уз свој препис каже: „Штампа се према оригиналу

(!) који се налазио(!) код д-р М. Вукчевића и био објављен(!) у II, 315“ (стр. 421).

14) Писма број 72 и број 80 (књига II) стварно су једно исто писмо, што је и Кићовић увидио (стр. 423), али је на руском тексту (број 72) требало да стоји датум 17 (по старом календару), а не 12 јуна 1838 године, док њемачки превод (број 80) има датум 29 јуна (по новом календару). Вуксан је свакако имао у рукама неки изблиједјели текст, па је прочитао 12 мјесто 17 и објавио га под 12 јуном (стр. 321), а д-р Алекса Ивић објавио је њемачки превод под датумом по новоме календару. Ни Вуксан, ни Ивић, ни Кићовић нијесу били обавијештени да је то исто писмо још 1914 године објавио Андра Гавриловић у преводу са њемачког језика („Глас Црногорца“, Цетиње 8 фебруара 1914) и да на његовом преводу тачно стоји да је од „17/29 јуна 1838“, па је и Ивић свој превод објавио 1925 г. у *Летопису* Матице српске (књ. 306, стр. 34), мислећи да је писмо било „непознато“.

15) 28 октобра 1838 Његош обавјештава Татишчева да је посетио Црну Гору саксонски краљ и жали се на ондашњу штампу, која је писала о „крвожедности“ Црногораца и о некој њиховој мржњи према странцима, па наставља: „Черногорци не Анцихи што бѣ бѣти крвожеадними... (књ. II, стр. 125). Кићовић уз ове ријечи даје следеће објашњење: „*Анцихи* — кавкаски становници најнеприступачнијег мјеста Дагестана, покорени 1858“ (стр. 432). Кићовићево објашњење је погрешно, јер је Његош мислио на познате Анцихе на Конгу, у Африци, које су путници још у XVI вијеку описивали „као људоједе“ (D-r Fr. Ratzel, *Völkerkunde*, Leipzig und Wien 1895, II, 39), те је баш врло карактеристично да је Његош тада знао за ове интересантне описе о афричким Анцихима. Становници Дагестана, који припадају кавкаском народу Лезгина, зову се, пак, *Анциух*, *Анциуг* и *Анциал*, те их је редактор писама неоправдано, због сличног имена, прогласио за — канибалисте.

16) Писмо број 184 никако не може бити од 13 априла 1839 године, што је и Вуксан у своје вријеме примијетио („Писма Петра Петровића Његоша“ I, 589). Несигурни Врчевић је и овдје свакако измијешао догађаје и датуме, јер се Његошев текст може односити једино на познати сукоб Црногораца са аустриском војском на Паштровској Гори, о чему пише Његош Ивачићу 22 јула 1838 године (писмо број 84).

17) Писмо број 198 објавио је Вуксан омашком под „6 јуна 1839 год.“, па га и Кићовић објављује са том истом грешком, иако је и на тексту писма и на његовом омоту написано Вуксановом руком да је писмо од 12 јуна. Да писмо не може бити од 6 јуна може се лако утврдити и по његовом садржају, гдје се налазе и ове ријечи: „6-Тога овог мјесеца ударили јесу Турци на нашу крајину...“, а поред тога 12 јуна Његош извјештава о тим истим до-

гађајима и углавном истим ријечима и Татишчева и Гагића (писма број 200 и 201). Вуксан је ово писмо објавио под насловом „Неком (непознатом) пријатељу“, а Кићовић га објављује под насловом „Неком пријатељу“. Из објављене архивске грађе која се односи на Његошеву епоху може се ипак сигурно утврдити да је ово Његошево писмо било упућено руском пуковнику Јакову Озерецковском, који се 1837 г. бавио скоро три мјесеца у Црној Гори и постао велики и искрени пријатељ Његошев. То се види из писма пуковника Озерецковског упућеног Његошу 1/13 августа 1839 године из Бадена код Беча, у коме се налазе и ови редови: „Славное сраженіе Вашихъ Черногорцевъ 6. іюня противъ Бекиръ-Бея меня обрадовало. Я душевно благодарилъ и благодарю Васъ за подробное объ этомъ свѣдѣніе...“ (Д. Вуксан, Писма Озерецковскога, Ковалењскога и Чевкина Владици Раду — „Споменик“ LXXXI, 1935, 13; упор. Ј. Миловић, О боравку Јакова Озерецковског у Црној Гори — „Историски записи“ IX, 1953, 114—123).

18) За писмо број 228 Кићовић пише да га објављује „према копији“ у *Исходјашчем журналу* (стр. 446), а оно је стварно објављено тачно по Вуксановом тексту, а Вуксан га је преписао са оригинала у Котору, јер се Вуксанов текст разликује од копије, али је и сам Вуксан, свакако омашком, означио да га је објавио по копији из *Исходј. журнала*.

19) Писмо број 246 Кићовић је свакако преписао са оригинала, иако каже да га је преписао из *Исходјашчег журнала* (стр. 448), јер у *Исходјашчем журналу* нема завршне реченице: „С отмијеним високопочитанијем... П. П. Његош“, адреса није као код Кићовића, а постоје и неке разлике у тексту код Кићовића и онемо у копији.

20) Писмо број 438 није од 22 априла, већ од 22 маја 1842 и писано је истога дана када и писмо број 447, уз које је Његош и спровео Гагићу писмо број 438. Кићовић каже да је писмо број 438 „без адресе, али је вјероватно упућено П. И. Медему“ (стр. 474). Међутим, у *Исходјашчем журналу* уз копију овога писма сасвим читко пише: „Писмо Его Сијатељству М. Г. Павлу Ивановичу Графу Медему, Г-ну чрезвичајному посланик(у) в Вјене“.

21) У писму грофу Медему од 25 септембра 1842 Његош јавља да је закључено примирје „между нами и турками до 1842-го года“ (стр. 367). Ово је сасвим немогуће и овдје треба да стоји „до 1844-го года“, што се може утврдити и из копије овога писма, у којој је било „до 1843“, па је посљедњи број исправљен на „1844“. То се лако могло утврдити и из текста о примирју од 12 (24) септембра 1842, у коме се налазе и ове ријечи: „У случају пак да чиновници претпоменута не би дошли до 1-а јануарија хиљаду осам стотина четрдесет четврте (1-а јануарија 1844) године... Штогод би се догодило до горјепоменутога рока, а то јест до 1-а јануарија 1844 године...“ (стр. 480).

22) Писма број 518 и 519 нијесу од 14 децембра 1842, но од 14 децембра 1841 године. Тим писмима Његош извјештава Неселтрода и Медема о пријему руског ордена свете Ане првога степена и шаље их преко Гагића уз своје писмо од истога датума (број 398). Да су писма број 518 и 519 из 1841 види се и по Његошевом писму Гагићу од 5 децембра те године (број 397), којим извјештава Гагића да је већ примио поменути орден, а сигурно је да неће годину дана касније извјестити о томе рускога министра иностраних дјела и руског посланика у Бечу. Овдје је код Кићовића учињена грешка што је он скоро механички срањивао већ штампана Његошева писма код Вуксана и прекупане моје исписе Његошевих писама Гагићу, па није скренуо пажњу на текст код Вуксана објављенога писма Гагићу од 5 децембра 1841, нити, пак, на текст који је сам објавио. Овдје се ради о овоме: Његошев писар заборавио је благовремено унијети концепте Његошевих писама Неселтроду и Медему од 14 децембра 1841 у *Исходјашчи журнал*, па је то накнадно урадио и текстове тих писама уписао на празне листове иза писама за 1842 годину, јер између писама из 1841 и 1842 године није било нимало празнога простора. Писар је, доиста, омашком, поврх текста тих писама написао „Мјесеца декемврија 1842 год.“, али се види чак и по рукопису и по мастилу да њима ту није право мјесто. То се најбоље види по томе, што копије та два писма од 14 децембра долазе иза копија писама од 28 децембра, а поред тога посљедње редовно писмо из 1842 године (од 28 децембра) има редни број 98, док ова два накнадно унесена писма имају редне бројеве 81 и 82 (писар је чак прво унио број 82, па иза њега број 81). Тих редних бројева баш нема у копијама писама за 1841 годину, док у копијама писама за 1842 годину постоје на своје мјесту писма број 81 и 82 и она су од 12 и 14 новембра, а оба су упућена которском поглавару Ивачићу.

23) Његошева диплома Леону Раду-у је од 21 децембра 1840 и у њеном тексту то тачно пише, али је редактор у заглављу текста метнуо 2 децембра (Додатак број 18, стр. 398—399), па и у објашњењу уз писмо број 315 Кићовић пише да је Леон Раду добио диплому „од Његоша 2 децембра 1840“ (стр. 457).

24) Иако се у „Исходјашчем журналу“ и разним документима налазе детаљне адресе Павла Ивановича Медема, руског посланика у Бечу, ипак је редактор унио у списак адресата уз другу књигу писама као руског посланика у Бечу Владимира Павловича Медема (књ. II, стр. 409). У трећој књизи Кићовић, опет, на страни 520 зове руског посланика у Бечу Петр Казимирович Мајендорф, а дајући објашњење уз писмо број 615, тога истога посланика зове Владимир Казимирович Мајендорф (књ. III, стр. 612).

25) У трећој књизи има много пропуста и грешака, па наводим неколико њих ради илустрације: посљедњу реченицу у

писму број 47 додао је сам Његош и у томе тексту није ријеч „дика“ ни подвучена, ни написана великим словом (то је редактор могао видјети и из мога преписа, који је имао у рукама скоро годину дана); писмо број 70 стварно је од 5 јула, како и стоји у заглављу, иако у тексту пише да је од 5 јуна, јер је ово омашка самога Његошевог писара; исправку о Лесендру и Брањини уз писмо број 86 (стр. 70) редактор је узео из мојих преписа, само он није навео извор, а у моме препису је наведена стручна литература на основу које сам то утврдио; у заглављу писма број 211 стоји да је од 23, а у тексту да је од 22 октобра, што је тачно; писмо број 285 има адресу „Василијевићу“, а у самоме тексту добро стоји „Василевићу“; иако за писмо број 533 стоји да је објављено по Лаврову, ипак код Лаврова пише „у Грбљу“ и „што пак спомињете“, а код Кићовића „на Грбљу“ и „што пак мислите“; два објашњења требало је да иду уз писмо број 539, а она су уз број 540; писмо број 564 требало је сложити иза писма број 565, јер је прво од 4, а друго од 1 јануара 1850; у заглављу писма број 600 стоји да је са *Цетиња*, а у тексту је тачно наведено да је писано у Бечу.

26) У тексту писма број 11 Додатка (стр. 480) стално је погрешно читано „Никовића“ мјесто „Николића“, а иако у тексту чак *словима* пише да је из „хиљаду осам стотина педесете“, објављено је као да је из 1843, док у објашњењу стоји да је писмо из 1842 (стр. 615), па је тек на страни 726 напоменуто да је оно стварно из 1850 и да се односи на „Николића“ (иако је на писму распало мјесто гдје је био дан, оно се могло тачно датирати по писму број 67 у Додатку, јер је сигурно и ово свједочанство издато Николићу 1 марта); у заглављу писма број 39 (Додатак) стоји да је од 10, а у тексту добро да је од 3 јуна; у писму број 65 Додатка Његошев текст гласи „пребацивши преко главе мнозину ада“, па мислим да је ту морало бити „јада“, иако је и Андра Гавриловић тако објавио; војвода Јаков Даковић погубљен је 23 фебруара 1853 (*Вукова преписка VII*, 159 и *Мемоари* војводе Анта Даковића у редакцији Јована Ивовића, Никшић 1955, 31 и 98—99), а не 1852, како стоји код Кићовића (стр. 519), итд.

27) Код Кићовића је настала збрка са писмима број 260 и 262, јер писмо број 262 није посебно писмо и не може бити од 25 фебруара, нити тога датума има на писму. Оно се стварно чува у Архивском одјељењу Државног музеја под 23 фебруаром и на кошуљци стоји Вуксановом руком да је то додатак уз писмо „у Исходјашч. протоколу број 17 од 23 II 1845“, а Вуксан је својом руком то додао и на празном простору самога писма број 262.

28) Марко Миљанов је рођен 1833, што наводи и сам Кићовић (стр. 573), па је врло тешко вјеровати да је Његошево писмо којим се обраћа кучким главарима, па и Марку Миљанову (број 379), из 1845 године, јер је тада Марко имао само *дванаест година*. Ако је и поуздан датум свјере на копији овога писма (8 јун

1845 г.), ту може бити и омашка пера (упор. *Историски записи* III, 150), пошто сâм Марко пише да је први пут учествовао у борби с Турцима 1847 године, када је имао четрнаест година (Целокупна дела Марка Миљанова, издање „Народне просвете“, Београд, стр. XI).

29) Не постоји Његошево писмо од 19 марта 1846 г., од кога је Кићовић објавио извод на страни 295 (број 404), а и Кићовићево објашњење уз писмо то потврђује, само редактор на исто није скренуо довољно пажњу. Објашњење, наиме, гласи: „Штампа се први пут према дјеловоднику руског консулата у Дубровнику бр. 19 од 4(16) марта 1846“ (стр. 576). Наравно, писмо од 19 марта не може се никако примити 4(16) марта. Овдје је једноставно Гагић омашком метнуо мјесто редног броја 19 Његошевог писма као да је то *датум*. Гагићева биљешка је, дакле, о пријему Његошевог писма број 19 од 2 марта, које се код Кићовића налази под бр. 399 и са којим су везана и писма бр. 28 и 29 у Додатку (стр. 488).

30) Кићовић је пропустио једно интересантно Његошево писмо од 27 августа 1846 Васојевићима, којим настоји Његош да измири Васојевиће и Морачане. У своје вријеме оригинал тога писма дао је Вуксану за препис професор Радослав Вешовић и Вуксан га је објавио у *Записима* још 1937 године (књ. XVIII, стр. 364). Ово Његошево писмо би дошло између писама број 448 и 449 (стр. 331).

31) За писмо број 453 Кићовић каже у напомени да је „без адресе, али је очигледно упућено Уварову“ (стр. 582). Међутим на писму је адреса назначена, иако сасвим изблиједјела, али се она сигурно могла боље читати када је ова архивска грађа била откопана, па је Вуксан на кошуљици и написао да је писмо упућено „Графу Сѣргију Семјоновичу“. Нијесу, дакле, биле потребне никакве претпоставке, нити је писмо — без адресе. Иако је на копији овога писма неки Његошев писар забиљежио само „Въна, 1846 года“, оно се може приближније датирати, јер је познато да је Његош био у Бечу од октобра 1846 и сигурно је убрзо по доласку послао „Огледало српско“ рускоме цару. Већ 4 новембра Нелселроде извјештава Његоша да цар сада не жели његов долазак у Петроград (Л. Томановић, Петар II Петровић Његош као владалац, Цетиње 1896, 144), а 31 децембра Уваров је извјестио Његоша да је цар примио послати му примјерак „Огледала српског“.

32) Уз познато Његошево писмо Осман-паши Скопљаку од 5 октобра 1847, у коме набраја прослављене хајдуке и јунаке (писмо број 482), почевши од Марка Краљевића па до Никца Томановића и Карађорђа, Кићовић даје објашњење да ће Његошев „Црнац Карамахмут“ бити „вјероватно Кара-Махмут Бушатлија, скадарски паша, који је погинуо у боју с Црногорцима на Крусама 1796, а као Бушатлија је Црнујевић“ (стр. 587). Мислим да Његош не би никада уврстио у ове велике и прослављене јунаке и хајдуке једнога од највећих непријатеља Црне Горе, који

је више пута нападао на Црну Гору и чију су отсјечену главу, као најславнији ратни трофеј, чували за неколике деценије и Његошев стриц и претходник Петар I и сам Његош.

33) Извод Његошевога писма под бр. 523 сасвим је сувишан, јер је то Гагићев резиме наредног Његошевог писма број 524. То се јасно види и из наведеног Гагићевог резимеа и из текста Његошевог писма, јер Гагић на томе мјесту заводи Његошево писмо од 4 августа, које је одговор на Гагићево писмо број 54, а у Његошевом писму (бр. 524) стоји и ово: „Сад пак видим из високопочитајемог Вашег писма од 30-г мин. јулија Но. 54 да је теченије...“ (стр. 382). Гагић је још навео и то, да то Његошево писмо има број 38. Кићовић у напомени каже да је текст писма број 523 „према изводу у дјеловоднику руског консулата у Дубровнику од 21 авг. (2 септ.) 1848“ (стр. 596), а Гагић је, међутим, то писмо примио и завео 6/18 августа, што се види и код Кићовића (стр. 392). Тек Његошево писмо број 41, од 18 августа, Гагић је примио 21 VIII (2. IX). 1848 г.

34) Писмо број 527 није Његош упутио своје сестрићу Петру, како стоји код Кићовића, но Петровом брату Стевану Перовићу Цуци, јер се Стеван школовао у Београду, а Петар у Русији. То се могло видјети и из *Историских записа* (I, 1948, 75), гдје је раније писмо било издато, што је и Кићовић навео.

35) У писму број 535 има много грешака (Његош, на примјер, пише: „Доста ми је за дивно чудо...“, а не: „Доста ми је...“), али Гагић пише Његошу „метрическа свидѣтелства“, а Његош Гагићу „метрична свидѣтелства“, па то не би требало исправљати, ни када би било погрешно, у „матрична свидјетелства“ („метрическог свидѣтелство“ = крштеница).

36) Писмо број 543 Кићовић датира само „Фебруара 1849 год.“ Пошто је Лавров ово писмо објавио скоро у цјелости (само без двије посљедње реченице), што је и Кићовићу познато, не знам зашто онда није метнут и датум 27 фебруара, како стоји код Лаврова (стр. 196).

37) Писмо број 558 Кићовић датира: „Вјероватно јула 1849 год.“. Мислим да је оно сигурно из средине мјесеца јула, јер Његош пише кнезу Александру Карађорђевићу: „Ваше сам драгоцјено писмо од 29 маја по г-ну (Матији) Бану примио...“ (стр. 418), а сам Матија Бан пише о својој доласку на Цетиње: „Еле срећно приспијем на Цетиње око половине јула...“ (*Записи XX*, 340).

38) Редактор је у напомени уз прву књигу казао: „Датуми су задржани по старом календару, како је и код Његоша“ (стр. 441). Писма број 595, 596 и 597 свакако су датирана по новоме календару, па је то требало нагласити бар у напоменама.

39) Писмом од 13 октобра 1851 Његош моли, преко руског посланика у Бечу, да руски цар „благослит поместитѣ моего племянника в первую гимназiальную школу в Спбурге или в другое

такваго роду гражданское заведеніе его возрасту, которому теперъ 20 лѣтъ, и способностямъ сходное“ (бр. 619, стр. 470). Кићовић уз ријечи из овога писма „мојега племѣника“ даје ово објашњење: „Петра Перовића Цуцу“. Међутим, овдје уопште не може бити ријечи о Петру Перовићу Цуци. Иако је ово писмо објављено још 1953 („Историски записи“ IX, 414, нап. 13), Кићовић наводи да га објављује „први пут“, а лако се могло закључити да је овдје ријеч о *Дачилу Петровићу*, јер куда би Петар Перовић Цуца у октобру 1851 године „у прву гимназијалну школу...“, када се из Његошевог писма из мјесеца новембра 1844, објављеног у овој истој књизи (број 228, стр. 175), види да је Перовић од 1840 до 1844 учио у Павловском кадетском корпусу, а од 1845 и даље учио је у Пајеском корпусу.

40) Писмо број 35 Додатка Кићовић датира по Вуксану као да је из „децембра 1846“, али је ипак тачно означено да се оно чува, иако је без датума, у фасцикули са документима из 1842 године (стр. 491 и 618). Код Вуксана мора да је по свој прилици штампарска грешка или нека омашка у години („Записи“ XIX, 1938, 23), јер је он још 1931 године објавио једну пресуду од 12 новембра 1842, у којој се Тодор Божовић наводи као *сердар*. Према томе Божовић је именован „за *сердара* пиперскога“ много прије децембра 1846 и вјероватно да је то било децембра 1841 или почетком 1842 године, тј. убрзо после пријема руског ордена свете Ане. Могло се врло лако утврдити да Његошево именовање Тодора Божовића „за *сердара* пиперскога“ не може бити из децембра 1846, јер је познато из Његошеве биографије да се он тада налазио у Бечу ради штампања „Горскога вијенца“, а и из Његошевих писама од 18 и 22 септембра 1846 и 6 априла 1847 (књ. III, бр. 450, 452 и 456) лијепо се види да је *Његоши био-ван Црне Горе од краја септембра 1846 до краја марта 1847 године*. Божовић се и на „Огледало српско“ претплатио као *сердар*, а оно је изашло 1845.

41) Невјероватно је како је слабо и погрешно преписан и штампан текст писама број 39 и 53 Додатка. То су два документа о размјени неких земаља са једним Пејановићем и једним Ражнатовићем, у којима стоји и ово: „... трећа баштина, именован На Царину...; четврта На Царину баштина...“ (стр. 493): „... и дадох му баштину именован На Гуличну Локву... у промјену за по куће у Горњу Кућу што се зове У Обод...“ (стр. 502). Не само што је ово овако неправилно и чудно објављено, но је чак и у регистар ушао овакав текст: *На Буча, На Гуличну Локву, На Скале, У Обод!* Вуксан је, међутим, још 1937 године овако објавио ово мјесто: „... дадох му баштину именован на Буличну Локву (грешка мјесто на Гуличну — Р. Д.)... у промјену за по куће у горњу кућу, што се зове у Обод“ („Записи“ XVIII, 313).

42) Писмо број 42 у Додатку Кићовић је објавио по оригиналу који је у Котору и у тексту стоји да је оно од 21 јула, док

је копија на Цетињу од 24 јула 1847 (упор. „Историски записи“ VIII, 1952, 365—366), па је немогуће утврдити да ли је код Кићовића оманска приликом преписивања или штампарска грешка. У објашњењу уз ово писмо стоји да је полуострво Превлака „у кртољском селу Бурашковићима“ (стр. 618), а треба *Бурашевићима*.

43) Његошево писмо упућено Ђузепу Кази (стр. 512) Кићовић је оставио без датума и каже да ће му датум „требати утврдити“ (стр. 622). Оно је било регистровано под „Бр. 18/1845“ а не „Бр. 18/1851“ — како стоји код Кићовића, и касније је, не знам због чега, пренесено у фасцикулу за 1851 годину, гдје се и данас налази. По свој прилици биће правилно регистровање овога писма у 1845 годину и сигурно је везано за чланак Беланжеов о Црној Гори, о чему је писао Вуксан 1936 г. („Записи“ XV, 193 и даље). У овоме писму Његош каже: „Ви и наш општи пријатељ г-н Д-р Moulin велите да би требало: 1) навести језгру лажи Bellanger-ове. . .“, а Кићовић у објашњењу уз писмо напомиње за д-ра Moulin-а да је „непознато лице“ (стр. 622). Овај Кићовићев навод је тачан, али ја сам увјерен да се може бар претпоставити, ако не и поуздано тврдити, да је Његош могао мислити на д-р Moulin Louis-Henri-а, који је рођен 1802, а умро 25 октобра 1885 године. Мулен је положио докторат права у Паризу 1827 године и отада је стално живио у Паризу и прочуо се као бранилац у великом броју политичких и новинарских процеса и афера још од 1832 г., а често је бранио и разне француске листове пред судом.*)

44) За више писама Кићовић није имао података да су раније издавана. Само из треће књиге забиљежио сам неколика случаја (писма број 95, 211, 439, 501, 512, 514, 619, 620), а једно од њих (број 620), колико ја знам, два пута је раније објављивано дјелимично, а Вуксан га је у цјелости објавио још 1926 у Његошевој „Споменици. . .“ (стр. 147). Интересантно је да Кићовић није уочио да су Његошева писма која је Вуксан објавио у часопису „Ловћенски одјек“ број 7—12 за 1925 годину и у „Споменици Петра II Петровића Његоша. . .“ 1926 године један исти текст, па је само ономе тексту из „Ловћенског одјека“ додат у почетку свечани дио прославе о преносу Његошевих костију на Ловћен и он је означен римским бројевима. Због тога код Кићовића свуда стоји за један исти текст да је два пута објављиван („Објављено у Ловћенском одјеку, 63; Споменица, 63; „Објављено са грешкама у Ловћенском одјеку, 47; Споменица, 47“, итд.).

45) Могло би се говорити и о рјечнику мање познатих ријечи, који је дат уз сваку књигу писама. Наводим само два-три примјера из треће књиге, из којих ће се видјети да је и овоме питању требало посветити мало више пажње. Кићовић, на примјер,

*) »Grand dictionnaire universel«, tome XI, p. 635; tome XVII, p. 1615.

ријеч „ваканција“, „ваканца“ тумачи само — „упражњено мјесто“ (стр. 665). Очигледно да је ова ријеч протумачена у вези с Његошевим писмом своје сестрићу Петру Перовићу Цуци, у коме се налази и ова реченица: „Како ваканција испане, пријеђи у пажески корпус, гдје те је угодно било премјестити мојему високому покровитељу“ (број 229, стр. 177). Иако, дакле, по италијанским рјечницима „ваканција“ значи и „упражњено мјесто“, овдје је јасно да се ради о другоме значењу ове ријечи, а најиме о *школским феријама*, јер је сигурно да Његошев сестрић не треба да чека док се у Пажеском корпусу јави неко „упражњено мјесто“, када је сâм руски цар одобрио да Перовић пређе у ту школу, што се види и из претходног Његошевог писма (број 228). Слаба би корист била и од неке „мјере“, када би она била сасвим неодређена, као што стоји за *лакат* да је „мјера за дужину око 50—80 см“ (стр. 667). У Црној Гори је, међутим, та мјера сасвим прецизна и тачно се зна да „један лакат износи 27 $\frac{1}{2}$ унача или 71 сантиметар“ („Педесет година на престолу Црне Горе“, Цетиње 1910, 153; уп. „Српски етнографски зборник“ VIII, 260). Ријеч *долама* има објашњење да је то „дугачка мушка *сукнена* хаљина, обично *плава*“ (стр. 666), док је у Црној Гори долама хаљина од *свите*, а врло је риједак случај да има икакву другу боју до *зелену* („Она всегда почти б^ываетъ зеленаго сукна“ — каже Ровински, *Черногорія* II/1, 512), па се тако обично описује и у нашим народним пјесмама („На плећи му *зелена* долама...“).

Наведени примјери јасно доказују, да се често пише без довољног познавања појединих научних питања, па је бар ових јубиларних година (стогодишњица „Горског вијенца“ и стогодишњица Његошове смрти) требало са више пажње и са бољом припремом приступити проучавању и писању о разним питањима из Његошове епохе. Ових јубиларних година су, међутим, код нас објављене и такве ствари, које ће задуго држати у забуди многе читаоце наших листова и часописа, јер су од 1946 до данас објављени многи нетачни подаци из Његошевог живота и уопште из Његошове епохе. *Ево само неколико тих јубиларних „података“:*

1) Да су Црногорци и Бокелџи опсађивали Котор 1813 године и тада је њима командовао „највећи песник наш — Петар Петровић Његош“ („НИН“ од 29. XI. 1954 год.);

2) да се Његош закалуђерио 1830, „а 1834 постао владика и владар Црне Горе“ („Читанка за I и II разред гимназије“, Београд 1946, 260);

3) да је Његош на Цетињу штампао своја дјела „Пустињака црногорског“, „Лучу микрокозма“ и „Огледало српско“ („Борба“ број 190 из 1951);

4) да је Његош своја дјела, штампана на Цетињу, морао давати на преглед и одобрење — *цензору* („Побједа“ од 27 III 1951);

5) да је Његош, „боравећи у Задру“, „проучавао богату Задарску архиву“, па је „ту узео податке и о Мандушићу...“ („Борба“ од 24 IX 1955 г.);

6) да Његош има дјело које се зове „Првенци“ („Побједа“ број 57 из 1952);

7) да постоји Његошево дјело које се зове „Огледало црногорско“ („Словенско братство“ св. 5—7 из 1949, стр. 225);

8) да постоји издање „Горскога вијенца“ из 1847 године — „малог формата“ („Политика“ од 16 X 1953);

9) два критичара се муче и нагађају, тражећи кроз разне рјечнике и часописе аналогне примјере, да докажу је ли Његош био написао у стиху 833 „Горског вијенца“ — „спазе се за воду“ или „стави се за воду“, а оригинални рукопис „Горског вијенца“ сачуван је у више фотокопија све до 1528 стиха и ту се врло лако могло видјети да је Његош написао: „кад пригради — спазе се за воду“ („Књижевност“ за фебруар 1953, стр. 189—190);

10) да је Његошев *Обод* и *Ободник* — „некадашњи град Обод код Подгорице“ (коментар уз сарајевско издање „Горског вијенца“ 1947, г., стр. 177);

11) да је вјештање цариградског патријарха и великог броја црквених великодостојника, о чему пјева Његош у „Новој пјесни црногорској о војни Русах и Тураках почетој у 1828 году“, било — „4 маја 1821 године, на Ускрс“ (књ. II Цјелокупних Његошевих дјела, стр. 430);

12) да се једно Његошево писмо Симу Милутиновићу цитира у другој књизи Цјелокупних Његошевих дјела под *6 јулом* 1845 г. и у њему стоји да је Његош писао „Лучу микрокозма“ за *четири прве неђеље* часнога и великога поста“ (стр. 548), а у деветој књизи Цјелокупних Његошевих дјела то се исто писмо налази под *24 јуном* 1845 г., Кићовић га објављује по препису са *оригинала* из Архиве Српске академије наука у Београду и у њему стоји да је Његош „Лучу“ написао „*прве неђеље* прошлога часнога и великога поста“ (стр. 233—234), те на основу првога текста коментатор закључује да је Његош спјевао „Лучу“ од *10 марта до 7 априла* (стр. 548), док из оригиналног текста излази

да је „Луча“ спјевана само током прве недјеље великог поста, тј. од 26 фебруара до закључно 4 марта по старом календару, односно од 10 до закључно 16 марта по новом календару 1845 године.*)

Ристо Ј. Драгићевић

О методу једног научника

(Поводом одговора д-ра Глигора Станојевића)

У Историском гласнику, органу Историског друштва НР Србије (свеска 1 за 1956 г., стр. 102-112), објављен је одговор д-ра Глигора Станојевића на мој приказ његове докторске дисертације „Црна Гора у доба владике Данила“ (Историски записи књ. XI, 1955, стр. 418-429). Наслов тога одговора гласи „Метод једног критичара“, а Станојевић је израдио велики број сепарата, које, са посветом, шаље не само својим друтовима и пријатељима, већ чак и појединим политичким руководиоцима. Овакав Станојевићев метод нашкодио је само лично њему, јер су сви објективни читаоци његовога одговора прочитали и мој приказ, уколико то нијесу раније били урадили, те су тако и они видјели грубе Станојевићеве грешке на које сам указао у своме приказу.

Немоћан да прикрије површност у раду и да побије чињенице које сам навео, Станојевић је једноставно у свакоме моме пасусу пронашао „клевету и подметање“, па чак и — „фалсификат“. У цијелом моме приказу Станојевић је стварно пронашао и доказао само једну моју грешку: ја сам казао да је дисертацију бранио на Филозофском факултету, како сам био обавијештен, а он каже да је то било у Српској академији наука.

*) Иако је сва Његошева преписка објављена по старом календару, како ју је Његош водио и како је једино правилно, у коментарима уз Његошева дјела врло често се употребљавају датуми по новом календару, а ријетко је означено, да ли су наведени датуми по новом или старом стилу. То ствара велику забуну, јер се, на примјер, у Његошевим писмима не налази ниједно писмо од 6 јула 1845. Све је те датуме требало уједначити и сигурно би било најбоље да су у коментарима додавани, поред старог, датуми по новом календару, или задржати сва објашњења са датумима по старом календару. Чак и један најновији совјетски лексикон, који је изашао из штампе од 1953 до 1955 године, има све датуме прије Октобарске револуције по старом календару („Даты, относящиеся к истории дореволюционной России, даются по старому стилю“ — „Энциклопедический словарь“ том 1, Москва 1953, стр. 4).